

Meller, Beata

"Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung", Hans J. Teuteberg, Günter Wiegelmann, Göttingen 1972 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 64/3, 624-626

1973

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Ujęcie tego tematu przez autora ma jednak dla czytelnika radzieckiego, nie zawsze znającego polskie wydawnictwa, wartość niepodważalną. Do jeszcze jednego przejawu stosunków polsko-rosyjskich nawiązuje J. K. Żygunow w rozprawie pt. „P. Ł. Ławrow i jego związki z polskim ruchem rewolucyjnym w latach 70—90-ych XIX w.” Oparta w przeważającym stopniu na moskiewskich archiwaliach, ma ona charakter nowatorski i stanowi cenny wkład w historię polskiego ruchu robotniczego. Nieco odmienny charakter ma praca A. D. Stiepanckiego pt. „Polska grupa w Radzie Państwowej w latach 1906—1907”. Nie dotyczy ona bowiem więzi rewolucyjnych w stosunkach polsko-rosyjskich, co było dotąd głównym przedmiotem badań, ale kontaktów oficjalnych na szczeblu najwyższych organów państwowych, co w odniesieniu do wytyczonych przez autora lat jest o tyle ważne, iż bezpośrednio po wydarzeniach rewolucyjnych 1905 r. sprawa polska przybrała nieco inne niż poprzednio formy. Dwie ostatnie pozycje, mają — podobnie jak i w dziele pierwszym — charakter źródłowy. Są to: „Nieznany programowy dokument polskiego socjalistycznego ruchu robotniczego” w opracowaniu A. M. Oriechowa ze zbiorów AGAD oraz „Listy J. Marchlewskiego do N. M. Archangielskiego” w opracowaniu M. N. Czernycha. Obie te pozycje, opatrzone autorskim komentarzem, stanowią również cenny przyczynek do historii polskiego ruchu robotniczego.

Podsumowując stwierdzić trzeba, iż omawiany tom dowodzi z jednej strony popularności tematyki polskiej w historiografii radzieckiej, z drugiej zaś bogactwa materiałów do tej tematyki w archiwach ZSRR, z których na pewno jeszcze wypłyne sporo nowych zagadnień. Czytelnik radziecki zaś, do którego siłą faktu wydawnictwo to jest adresowane, ma okazję do poznania wielu interesujących momentów z dziejów bliskiego sąsiada.

Bolesław Łopuszański

Hans J. Teuteberg, Günter Wiegelmann, *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1972, s. 417.

Recenzowana książka jest produktem badań nad społeczeństwem przemysłowym Niemiec w XIX wieku, które od pewnego czasu prowadzą historycy niemieccy zgrupowani wokół fundacji „Fritz Thyssen”. Nazwa i geneza tego zespołu determinują zakres badań, główne zaś problemy przezeń ostatnio podejmowane, to weryfikacja niektórych obiegowych sądów dotyczących kształtowania się społeczeństwa kapitalistycznego (w tym środowisku nazywanego przemysłowym) w aspekcie ekonomicznym i kulturalnym. W badaniach biorą udział prócz historyków także przedstawiciele innych dyscyplin, w tym socjologowie, pedagogowie i ekonomiści.

Książka składa się z dwóch części, pisanych przez różnych autorów. Każda z tych części ma odrębny, szczegółowy tytuł, zaś tytuł książki zawiera w sobie całość badanej problematyki.

Część pierwsza, napisana przez Hansa J. Teuteberga, dotyczy wyżywienia w aspekcie społecznym i gospodarczo-historycznym. Powstała ona na kanwie referatu pt. „Historia i rozwój wyżywienia od czasów prehistorycznych”, wygłoszonego na VII Międzynarodowym Kongresie Wyżywienia w Hamburgu w 1966 r. Wysunięte tam przez autora tezy stały się przedmiotem dyskusji w zespole roboczym zajmującym się społeczeństwem przemysłowym w XIX wieku i po odpowiednim rozwinięciu materiałowym i ograniczeniu chronologicznym zostały następnie włączone do recenzowanej książki.

W części drugiej, której autorem jest G. Wiegelmann, omówione zostały przemiany zachodzące w sposobie odżywiania się w XIX wieku. Interesującym aspektem rozważań Wiegelmanna jest posługiwanie się materiałami etnograficznymi.

Książka przedstawia problemy standardu żywnościowego i jego przemiany w ciągu XIX wieku. Problem rozpatrywany jest w aspekcie społeczno-kulturowych przemian zachodzących pod wpływem uprzemysłowienia. Posłużmy się przykładami. Autorzy zbadali stosunek płac do cen żywności oraz ogólnych kosztów utrzymania. Korzystali z wcześniejszych studiów nad rozwojem spożycia mięsa na terenach Niemiec, porównując spożycie mięsa z cenami mięsa i bydła. Interesowały ich zwyczaje podczas spożywania posiłków jak i wartość odżywcza produktów. Zajmowali się zakładami zbiorowego żywienia jak i kuchnią w domu mieszczańskim. Dokonali zestawu podstawowych produktów używanych w codziennym wyżywieniu.

Badania te autorzy przeprowadzili dla poszczególnych terenów Niemiec, wykazując różnice regionalne.

Bardzo szeroko pokazano i rzetelnie udokumentowano społeczne różnice w wyżywieniu. Porównano wartość odżywczą produktów wchodzących w skład wyżywienia burżuazji i robotników. Różnica występowała nie tylko w ilości spożywanych produktów i sumach przeznaczonych na jedzenie, ale w wartości tego jedzenia, tzn. ilości kalorii, zawartości witamin, białka, tłuszczów i węglowodanów.

Czytamy też o pochodzeniu nazw potraw, stopniu ich rozpowszechniania, sposobie przyrządzania jak i zmianie zwyczajów konsumpcyjnych w związku z migracją ludności ze wsi do miast oraz pod wpływem przemian gospodarczych i społecznych.

Lektura tej książki budzi podziw dla ogromu pracy w zakresie kwerendy źródłowej, a zwłaszcza analizy źródeł dokonanej przez autorów. Wykorzystali oni drukowane statystyki dotyczące cen, płac, spożycia, budżety rodzin robotniczych, sprawozdania instytucji kontrolujących konsumpcję oraz warunki higieniczne produkcji spożywczej, następnie niezwykle cenne źródło dla badania wyżywienia, jakim są rachunki domowe. Zapoznali się z książkami kucharskimi i menu dań podawanych w pałacach, literaturą medyczną oceniającą dietetykę jedzenia oraz pamiętnikami. Brakuje natomiast analizy przekazów ikonograficznych, które stanowić mogą także cenne źródło dla badań problemu konsumpcji i zwyczajów konsumpcyjnych.

Tekst książki uzupełniają mapy problemowe, wykresy, tabele, przykłady menu z XIX w., kilka ilustracji i indeksy.

Historycy niemieccy mieli nieco ułatwione zadanie ponieważ dysponowali dorobkiem badawczym krajowych i centralnych urzędów statystycznych, które i w tej dziedzinie zgromadziły interesujący materiał, jak np. wyniki badań budżetów rodzinnych obserwowanych przez Pruskie Biuro Statystyczne.

Podstawy metodyczne książki są dość różnorodne: autorzy korzystali zarówno z doświadczeń i założeń metodologicznych Gustawa Schmollera (zwłaszcza z jego studiów nad spożyciem mięsa), czy Carla Deterici lub Ernsta Engela, ale także i z prac Jürgena Kuczyńskiego, od niego przejmując niektóre sposoby postępowania badawczego.

Problemy gospodarki domowej, struktury konsumpcji, kosztów utrzymania, zwyczajów konsumpcyjnych, wartości odżywczej choć badane mikroanalitycznie zamknięte zostały poszukiwaniami prawidłowości występujących w zjawiskach masowych. Pytanie, jak dalece owe ogólne spostrzeżenia stanowią całość spójną z materiałem szczegółowym, a jak dalece są uogólnieniem dobudowanym do tego materiału. Jeśli trudno kwestionować łączność merytoryczną, można wytknąć odrębność kompozycyjną.

Książka ta zasługuje na uwagę historyków polskich, może bowiem stanowić bodziec do przeprowadzenia podobnych badań dla terenów polskich w XIX wieku oraz może posłużyć jako przykład metod wskazujący dobrą drogę, ale też i dający okazję do obserwacji błędów.

W nauce polskiej prowadzone były badania budżetów rodzinnych i ustalonych zasad wskaźników kosztów utrzymania, lecz dotyczyły one bądź okresów wcześniej-

szych, bądź okresu międzywojennego, wiek dziewiętnasty był zaś przeważnie pomijany¹. Fr. Bujak i jego uczniowie badali jedynie budżety rodzinne na przełomie XVIII—XIV w.² O wiele skromniej przedstawia się w Polsce stan badań w zakresie konsumpcji i zwyczajów konsumpcyjnych w XIX w. Najczęściej zajmowano się konsumpcją na marginesie prac omawiających inne problemy, chyba poza jedną³. Istnieje w Polsce potrzeba badań historycznych nad standardem żywnościowym i zmianami zachodzącymi pod wpływem rozwoju przemysłu. I chociaż historycy polscy nie posiadają tak bogatego zaplecza w bazie źródłowej jak historycy niemieccy, „nie wolno zakładać rąk — pisze prof. W. Kula — gdy nie ma budżetów rodzinnych czy w ogóle danych ilościowych. Obrzęd ludowy, przysłowie, typ używalnej metafory itd. — wszystko to może nam nieraz otworzyć wgląd w doniosłe ludzkie sprawy”⁴.

Beata Meller

M. G. Wandałkowska, M. K. Lemke — *istorik ruskogo rewolucyjnogo dwiżenija*, Izdatielstwo „Nauka”, Moskwa 1972, s. 217, 3 nlb.

Każdemu kto interesował się historią ruchu umysłowego w Rosji wieku XIX, a dziejami ruchu rewolucyjnego w szczególności, nazwisko Michała Lemkego jest doskonale znane. Jego książki — takie jak „Epoka cenzurnych rieforn” (1904), „Nikołajewskie żandarmy i literatura 1826—1855” (1908), „Oczerki oswoboditelnogo dwiżenija 60-tych godow” (1908), trzy wydania „Politiczeskich processow 60-tych godow” (1906, 1907, 1923) i inne — stanowią istną kopalnię materiału faktograficznego, którego Lemke był pierwszym odkrywcą. Książki te nie zestarzały się wcale, mimo że ogłoszono nieprzebrane ilości nowych dokumentów dotyczących tego okresu. Nieprzypadkowo jego prace znalazły się w serii ofsetowych przedruków Moutona („Slavistic Printings and Reprintings”). Jeżeli nawet pewne twierdzenia zawarte w pracach Lemkego nie wytrzymały próby konfrontacji z nowymi znaleziskami źródłowymi, to w dalszym ciągu wszystkie jego publikacje zawierają zasób informacji nie do pogardzenia. Właśnie jego przekonanie, iż źródła mówią same za siebie, że więc praca historyka winna zawierać ich jak najwięcej i to jak najbardziej różnorodnych, przesądziło w istocie o długowieczności jego trudu. Ogromny materiał źródłowy, który Lemke wprowadził do pierwszego pełnego wydania dzieł Hercena, sprawia, że aczkolwiek ukazała się pełniejsza, trzydziestotomowa edycja pism wszystkich Iskandera, bez dwudziestotomowego wydania Lemkowskiego w dalszym ciągu nie może się obejść żaden badacz puścizny redaktora „Kołokoła”. Zestarzały się i coraz rzadziej są wyczyskiwane liczne kompendia, podręczniki, monografie, stanowiące swego czasu wydarzenie w nauce historycznej, zaś Lemke pozostaje ciągle potrzebny, ciągle się do niego sięga.

Monografia Margarity Wandałkowskiej stawia sobie dwojakie zadanie. W rozdziale pierwszym — najciekawszym, opartym na nieznanym materiale z archiwum rodziny Lemkego (obecnie w dziale rękopisów Puszkimowskiego Domu w Leningradzie) — rekonstruuje biografię znakomitego historyka. Biografię mało znaną a wielce interesującą, także ze względu na historię rosyjskiej demokratycznej

¹ Z pozycji dotyczących XIX w. wymienić należy: B. Waśniewski, [K. Krzeczowski], *Byt i warunki pracy robotników w przemyśle cukrowniczym Królestwa Polskiego*, Warszawa 1911; S. Kowalska, *Budżet rodziny robotniczej Zakładów Żelaznych w Brodach z r. 1865*, KH LXIV, 1957, nr 3, s. 100—105.

² B. Puczyński, *Gospodarstwo folwarczne w początkach XIX w. Na podstawie księgi rachunkowej Smarzewskich z Moczereń 1798—1818*, RDSG IV, 1935, s. 71—104.

³ T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 1968.

⁴ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 316.